

Мисија једног француског дипломате на Балкану уочи Кримског рата

Половином прошлог вијека Француска и Енглеска су се припремале да Русију не само тренутно сузбију од утицаја на Турско Царство него да је за дужи период ослабе као такмаца у експлоатацији и империјалистичким потхватима на овом дијелу Истока. То им је успјело увлачећи прво Турску у рат против Русије, султановом објавом рата од 4 октобра 1853, а затим и својим уласком у рат марта 1854 године. Припремајући се за рат, оне су, а посебно Француска, предузеле потребне мјере да се са Балкана отклони руски утицај који је скоро био пресудан на бунтовно расположене балканске хришћане, нарочито на оне у Епиру, Тесалији, Црној Гори и Херцеговини. У ту сврху Француска је појачала своју дипломатску активност на Балкану, отварајући консулате, ширила обавјештајну мрежу и слала посебне емисаре да испитају стање и расположење народа. Један од таквих био је и Проспер Буре, опуномоћени министар на страни, дипломата од каријере и један од изразитих претставника француске колонијалистичке политике у доба Другог царства.¹⁾ Обављајући своју мисију, Буре је од јуна 1853 почео обилазити све балканске земље и слати с пута извјештаје у Париз. Извјештаји се сада налазе сакупљени у Архиву француског Министарства спољних послова у Паризу. Сачињавају посебан, 318^a том у депоу: *Turquie 1853—1854, Mission de Mr Bourée* и има 380 исписаних листова. Буре процјењује људе и догађаје с дате француске тачке гледишта, неповољно се изражава о Бугарима, Грцима и Црногорцима, очигледно због њихове наклоности према Русима, гријеши несумњиво у неким тумачењима, али и расвјетљава циљ и планове француске политике на Балкану и даје неке корисне податке о стању на Балкану. Посебно се позабавио Црном Гором чиме је указао на њен значај и на мисију француског консулата

¹⁾ Буре (Prosper Bourée 1811—1886) је скоро непознат у нашој историографији. Године 1840 био је консул у Бејруту и узео активног учешћа у сређивању либанског питања. Затим, био је отправник послова у Мароку. Најзад, опуномоћени министар у Кини (1852), Персији (1855), Грчкој (1860), Португалији (1864) и Цариграду (1866). При повратку у Француску (1870) постављен је за члана Сената. Проглашењем републике у Француској повукао се у приватни живот.

у Скадру према њој. Из тих разлога указаћемо овдје на неке значајније податке из ове преписке.

Буре је стигао у Јањину 15 јуна 1853 одакле шаље свој први извјештај 20 јуна. У њему даје податке о Крфу. Указује, да сву трговину на острву држе Аустрија, Рим, Напуљ и Велика Британија, а Француска нема никаквог трговачког депозита нити икаквог свог производа. Крф је природно војно слагалиште за Албанију. Енглески и италијански производи иду за Албанију, преко Превезе, Валоне и Драча. Француске трговине нема, она је потпуно пропала и у Јањини. Описује однос између Грчке и Албанаца, који су у турској служби, затим описује Албанију и њена два пашалука: Јањински и Скадарски. У извјештају од 22 јуна, он детаљно описује прилике и становништво у Јањинском пашалуку и износи списак становништва у Епиру по срезовима.

Из Јањине Буре је дошао у Тесалију. Из села Шатисте јавља 28 јуна да се у Тесалији осјећа велики утицај Русије, да Шатиста нема више од 5.000 душа и да се зачудио што се стално помињу Срби, Бугари и Руси. Нарочито је велика симпатија за Србе. Буре у томе види панславизам, нарочито кад су му рекли да је боље бити руска него турска раја. У Шатисти се говори о стању у Србији, осуђује се слаби карактер кнеза Александра и прича се, да је Гарашанин уклоњен зато што је волио Француску. Буре завршава да постоји повјерење у Срба а да се Бугари сматрају као дивљи, ограничени и заглупљени руским фанатизмом.

Из Битоља 3 јула, Тиране 17 јула и Скадра 25 јула, Буре детаљно јавља о приликама у овим мјестима и броју становништва. На једном мјесту истиче да су прије 27 година језуити у Скадру отворили своју школу и цркву, али да су их Турци срушили јер није постојао берат за то. Слиједећи извјештај је из Трста од 5 августа. Он је потпуно посвећен Црној Гори и пошто претставља посебан интерес наводимо га у цјелости у преводу.

Трст, 5 август 1853

»Господине Министре,

Да би се дошло од Скадра до Цетиња, најједноставнији правац јесте прећи Скадарско Језеро и неколико часова пловити уз ријеку Црмницу. Према томе, отпутовао сам из Скадра 26 јула у пратњи једног турског официра из пашине пратње, без којег не бих могао прећи турске предстраже, и једног Црногорца, без којег не бих могао, без опасности, ступити у Црну Гору. Стигли смо ноћу на острво Лесендро (у оригиналу пише: Alessandro — А. Ј.), гдје ме је турски официр напустио и оставио Црногорцу. Лесендро је утврђено црмничко острвце, на ком је било као посада, двије стотине Арнаута и чини дио у низу тврђава подигнутих на ријекама које утичу у Скадарско Језеро. Помоћу ових

тврђава Турци су успијевали да зауставе црногорске барке у њиховим нападима према Скадру.

Када смо се приближили, гарнизон је наоружан истрчао као пред неким препадом. Бег је настојавао да не продужавам пут, »сигурни смо, рекао ми је, да ће вас дочекати пушчана зрна, јер су Црногорци на опрези према турским баркама као и Турци према црногорским«. Тако, Господине Министре, та ситуација у својим фазама траје, отприлике већ 300 година.

Сјутрадан при одласку, излазак сунца нам је показао на десној страни Жабљак, који се налази на ушћу Мораче. Мој пратилац ми је причао појединости како су Црногорци препадом заузели ову тврђаву прошле године. Он сам учествовао је у овом походу. Док је ово причао, чамције су, пркосећи турском гарнизону који је још стајао на обали Лесендра, пјевали пјесму или националну поему састављену поводом тог смјелог препада. Треба знати да у Црној Гори свако јуначко дјело нађе свог пјесника а често и херој тог дјела опјева своје личне подвиге.

Послије три сата Црмница је престала бити пловна и требало је прећи планине које воде до Цетиња. Прије заласка сунца нашли смо се на једном стрмом, потпуно голом врху. Пред нама се пружала једна округла равница која је имала пола миље у пречнику, окружена у амфитеатралном облику веома правилним кршевитим планинама. На њеној крајњој тачци било је петнаестак груписаних кућа. На једној од њих лепршала се црногорска застава: бијели крст на црвеном пољу уоквирен широким бијелим појасом. То је указивало да смо били близу Цетиња, црногорске престонице и резиденције владика.

Пошто Црну Гору мало посјећују путници а пошто ми немамо агената чија би дужност била да је опишу, надам се, Господине Министре, да вам неће бити сувишни ови детаљи који би били потпуно дескриптивни, кад би била у питању нека друга земља, али који ми изгледају потребни да би се добио правилан појам о њој и о крвожедном становништву²⁾ које у њој живи.

²⁾ Буре је, рекли смо, нерасположен према балканским нарцима који су се борили против Турске и били под утицајем Русије. Кроз ту призму треба посматрати овај његов извјештај у коме има доста погрешних зикључака. Неодрживо је његово мишљење о онаквој биједи и сиромаштву Црне Горе, кад се зна да је она извозила још крајем XVIII и почетком XIX вијека, а и раније, у Котор своје сточне и друге производе којим су били јако задовољни млетачки трговци а и француски гарнизони у читавој Боки за вријеме Наполеона I. Немогуће је тврђење да у Црној Гори није било ни коња ни мазге, зато што се немају чиме исхранити. Поставља се онда питање како је Буре стигао на Цетиње и Котор и како су још давно прије њега тамо долазили многи путници, између којих и један руски кнез и један њемачки владар. Буре је невјешто и тенденциозно репродуковао нека гледишта књаза Данила. Немогуће је да је књаз рекао како је боље примити Ислам него онако тешко живјети, јер је за то, заиста, имао доста времена. Исконструисана је изгледа нам и мисао да се Црногорци употријебе као ратници ван Црне Горе (Буре оvdје, вјероватно, мисли на будући Кримски рат с Русијом), јер је познато да они никада до тада

Изнад Цетиња се уздиже једна стара кула, подигнута на стијенама и тешко приступачна. Њен врх је подешен да се на њему износе турске одрубљене главе које Црногорци доносе на Цетиње. Тај обичај стално потстиче на убиства, јер Црногорци сматрају за срамоту ако не би било тог одвратног украса и због тога убијају сироте Турке на граници једино зато да би дошли до тих глава. Унутра је кула пуна нагомиланих остатака, а ван ње, на сваком кораку сусрећу се бијеле лобање и остаци албанских перчина. Русија, која настоји да и овај звјерски обичај искористи, хтјела је да његову одвратност унеколико ублажи па је савјетовала књазу Данилу да не излаже отсјечене главе. Отприје два мјесеца књаз је послушао тај савјет.

Резиденција владика је једна доста дуга зграда на једном спрату. Она потсјећа на наше фарме у Француској. Испод једног склоништа избројио сам осам топова. Један од њих је од ливеног гвожђа и монтиран је на поморском маринском лафету; седам других су од бронзе калибра 1, 1^{1/2}, 2 и 4, монтирани на лафетима старог модела. У посљедњим догађајима црногорска артиљерија се повећала једним малим мерзером који су Црногорци отели на Жабљаку. Нијесам видио ни трага муниције за ове топове. Не треба да заборавим још два топа слабог калибра, некад укована, али ван употребе, која, како увјеравају црногорски пјесници, када се ставе у акцију, наносе страх до сржи Аустрији и до старог Сараја у Цариграду.

Долазак неког путника, а нарочито француског путника, необичан је догађај на Цетињу. Радозналост му отвара пут и припрема лаке везе. Прије него што ме је књаз Данило примио био сам већ успоставио веома добре везе са претсједником Сената, са више сенатора и са капеланом. Сви су тражили да им се говори о њиховој земљи уз новости које сам им доносио. Они су знали о улазу Русије у подунавске књажевине³⁾ и очигледно им није било по вољи што сам наговјештавао да у тој повреди мировних уговора видим неизбјежност рата. Они су схватали ипак узнемиреност Енглеске и Француске усљед овог догађаја који за Русију можда није ништа друго до маскирање једне тешке ситуације.

С општих разговора прешао сам на разговор с појединцима од којих сам врло брзо дознао да је књаз Данило окружен незадовољницима. Сталне похвале које се чују о посљедњем Владици, потпуно прећуткивање имена садашњег књаза била је почетна, обазрива форма незадовољства а затим је дошла отворена

нијесу напуштали свој терен, никада нијесу ратовали као плаћеници, а ни доцније, у доба Кримског рата, када је Књаз био скоро потпуно зависан од Француске, то се питање није постављало. У свему извјештај треба читати с пуно резерве.

³⁾ У Подунавске књажевине, Влашку и Молдавску, ушла је руска војска под командом генерала Паскијевића у јулу 1853 године и тиме су отпочела непријатељства између Русије и Турске, иако рат није био још објављен.

љутња па чак и мржња које, с обзиром на карактер Црногораца, могу нанијети књазу Данилу озбиљних сметњи и опасности.

Замјерка која се стално чује јесте да је књаз продао Црну Гору Русији, да је напустио све традиције својих претходника који су добијали помоћ из Петрограда, али су чували своју слободу. Затим, оспорава се законитост његова права да управља Црном Гором зато што га је посљедњи Владика одредио себи за наследника не због неких његових личних својстава него што је он био једини од Петровића одређен да буде рукоположен, а он је, узимајући власт, одбио епископско достојанство. Руска новчана помоћ слата је народу који је умирао од глади, а међутим нико није знао како се она троши. Те сам мисли још читао на строгим физиономијама које су окружавале књаза Данила кад ме је примио. Апсолутно ћутање Црногорца, које је било знак незадовољства, одударало је од држања једног бечког професора и једног ађутанта Далматинца који су ме потсећали на грчке тумаче код турских паша који би усхићено одобравали сваку ријеч свог господара.⁴⁾ Књаз Данило је примао изразитим задовољством ово простачко кађење које би требало иначе да га револтира.

Разговор је вођен на италијанском, који је књаз течно говорио; неки покушаји на француском, нијесу срећно испали. Уосталом, разговор је био неповезан, пун удаљавања, те ћу овдје изложити његове најважније мисли.

»Веома ријетко, рекао ми је књаз скоро у почетку, видимо Французе, међутим ми их волимо иако су они пријатељи Турске«. Одговорио сам му да ми нијесмо пријатељи Турака него да ми не желимо да Црна Гора, Србија, Бугарска и Македонија постану руске провинције. — »Што се нас тиче, продужи књаз, ми више не можемо подносити Турке и зато нам садашњица даје за право а будућност ће учинити што буде могла«. — Али турски јарам није за вас тежак, он је данас мањи него икада. — »То је тачно, Турци нас не могу уништити, али нам не даду да живимо држећи оно што нам припада. Херцеговина је моја, Подгорица је моја. Тамошњи Словени једва чекају да се поново споје с нама. Мој се народ гуши, стегнути смо за гушу, боље је сто пута постати муслиман него овако живјети. Не знам ни сам од чега Црногорци живе. Узимају храну коју ни животиње не би хтјеле. Оптужују ме да волим Русију. То је тачно: она ме једина помаже и ту нема избора! Енглеска и Ви наносите нам доста зла, што нас спречавате у борби«. — Али, одговорих на то, Француска то више ради у вашем него у свом интересу. Ми познајемо Турке исто тако као и ви; ми знамо као и ви да ће Турска једног дана нестати, али не желимо да

⁴⁾ Ријеч је о Милораду Медаковићу, књажеву секретару, и о Данилу Вуковићу, књажеву ађутанту, који нијесу били Црногорци.

нестане све донде док мали народи, међу којим сте ви најратоборнији, не буду толико јаки да могу живјети. — «Онда, зашто нас Енглеска и Француска не помогну да живимо?» — Јесте ли им се обраћали, упитах га. — »Не, мој стриц, посљедњи владика, хтио је то да уради, а ја сам се одлучио да пођем у Француску чим будем научио језик. То ће бити кроз годину дана, јер већ скоро сваког дана узимам часове из француског језика. Нека у Бечу и Петрограду кажу шта хоће«. (Овдје је књажев језик био одлучнији него његова физиономија). Затим, нагло се окренувши к мени, продужи: »Мислите ли да би ме цар Наполеон радо примио: аустриски велики војвода ме савршено дочекао; дата су ми одликовања, ручао сам код цара, у моју част испаљен је 21 топовски метак као у част великих војвода«. — Све је то било речено проткано дивљом сујетом а дјетињаста понос одавао је значај црногорског старешине. — Према томе, мора да сте у савршено добрим односима са Аустријом. — »Не, њене добре услуге су дошле сувише касно. Уосталом, она нам наноси више зла него Турска одбијајући да добијемо излаз на море. Кад би то добили могли бисмо живјети, али Аустрија не жели да се ми повећамо«. — Ми у Француској вјерујемо да се сви ви групишете око Србије, је ли то тачно, запитах га. — »Ми! зашто то? Кнез Александар је кнез и то трибутарни кнез отприје осам година а моја породица влада Црном Гором 150 година; Србијанци су се ослободили одјуче, Црногорци нијесу никада плаћали харач (То је нетачно, — додаје у заградама Буре. — А. Л.) Уосталом, немам нарочито чиме да се с њима похвалим. Да ли ће Србија морати да одвоји своју ствар од моје? Ето, кнез Александар ми је био послао 4000 цекина (отприлике 10.000 франка) и чекао сам их два мјесеца. Међутим, Србија је богата, а ја сиромашан. Имам само 8.000 цекина које ми даје Русија. Ја сам му био вратио те цекине иако нијесмо имали праха нити ишта спремно. Омер-паша нас је напао изненада«.

Кнез је био у праву. Са жалосћу сам утврдио недостатак веза између Србијанаца и Црне Горе: он је потпун.

»Нијесам хтио да се завладичим, додао је књаз. Доцније, замолио сам преко Црногораца цара Николу у једној петицији, чији садржај они нијесу чак ни знали, да се постави господар (Буре пише Х о с п о д а р — А. Л.) мјесто владике који се не мора бориги«.

Изишао сам са овог састанка, који је трајао више од два часа, преокупиран карактером који се предамно развијао. Плаховити и вулгарни гест црногорског старешине, одлучност његове оштре досјетке, давало је овом састанку посебан значај. Његова природна бистрина није толика да може човјека да опчини, његов начин опхођења је невјешт, поглед му је извјештачен, али се код кнеза Данила осјећа одлучан карактер и ја сам се питао какву корист Русија може извући из ове амбициозне природе о којој се говори да је без скрупула и да је спремна да пролије крв.

Послије овог састанка јаснија ми је била опозиција која око њега гунђа. Горд у једној земљи гдје је једнакост у традицији, он је морао вријеђати себи једнаке с којима сам се јуче сусрео.

У Далмацији књаз Данило је оставио рђаве утиске. Још се прича о оном ручку, на коме је он објашњавао разметљиво причајући о последњем рату како је својим уснама обрисао јатаган пошто је њиме одрубио главу неком Турчину.

Међутим, књаз Данило је у пуној хармонији са духом своје земље кад изјављује да му је рат потребан да би могао живјети, кад мрзи Аустрију, иако га она помаже, кад недољиво жели прекид односа између Русије и Порте. Плашим се да ће такав бити кад буде потпуно под руским упливом, јер је он спреман да се под руским протекторатом излаже опасностима. У томе би га читав народ пратио и не би се осврнуо на савјете људи са ширим видиком који би му указали на неки други пут.

Да би се добила јасна претстава о овој земљи, треба је замислити, Господине Министре, као земљу која живи само од ратних похода. У Црној Гори нема ни коња ни мазги, јер у њој нема ни јечма ни сијена. У њој нема радиности, јер нема путева и овдје је свако сиромах. Не постоји трговине, јер јој је море неприступачно а Турска је одасвуд затвара као склониште бандита и убица.

При одласку из Црне Горе ишао сам од Цетиња до Котора. То је недогледна пустиња, не пустиња са Истока, чије су равнице у прољеће покривене зеленилом, него пустиња гдје нема једног зеленог листа, пустиња камења и стијена. Једино ту и тамо наиђе се на неку њиву велику као неки од наших салона створену донесеном земљом. На неком класу жита пребројао сам зрна, било их је десет. Мршава трава којом се хране стада у мање неплодним мјестима, утицала је на величину ових животиња која не прелази тридесет сантиметара. Јасно је да једна оваква земља није створена за станиште човјека; она може послужити као склониште за неколико хиљада хајдука, али надати се да би они ту могли да живе кад се удесетороструче, значило би исто што и тражити од гарнизона неке тврђаве да настави да живи у њој, пошто прође опасност, од траве из својих опкопа и лишаја са њених зидина.

Последњи владика био је покушао да заведе порез. Он је био предвидио да би 100.000 душа, колико сачињава црногорско становништво, могло да плати 25.000 франака, али у томе се није успјело.

Црногорци су према томе, да би могли да живе, приморани да краду, убијају и да стално врше оружане нападе из својих планина. Стога они сањају о неком великом рату. Само једна ријеч Русије гурнула би их у Херцеговину уз велико одушевљење, а хришћани, Словени грчке вјероисповијести, пружили би им руку.

Црногорци се, дакле, могу дефинисати као 16.000 изгладњелих бандита, створени за проливање крви, изванредне храбрости и потпуно спремни на сваки позив Русије.

Помоћ Аустрије не би имала никакав резултат, нарочито зато што Аустрија покушава да их спријечи да уђу у Херцеговину, јер Црногорци знају њене циљеве на ту провинцију.

Рекао сам већ да је књаз Данило и поред непријатеља који га окружују, прилично потпун израз инстиката своје земље. Да бих вам показао, Господине Министре, колико су слаба различита мишљења која постоје у Црној Гори, ако се стави на страну самољубље и лични интерес, репродуковаћу што ми буде тачније могуће оно што ми је рекао Стефан Перовић (у оригиналу пише Petrovitch — А. Л.), сенатор, сестрић последњег владике, смртни непријатељ књаза Данила и човјек који је ријешо да се ускоро настани у Београду у нади да ће у Србији наћи отацбину независнију у односу на Русију.

»Погледајте, рекао ми је, каква биједна земља. Немамо чак ни тестера да од овог дрвећа створимо даске. То треба да презесемо у Котор. Сусрешћете на путу људе који путују шест сати да би однијели једну даску која у Котору кошта једну цванцику (90 сантима). Једна мазга их може однијети десет, али ми не можемо држати мазге јер би крепале од глади«. Затим, одједном (то говори, Господине Министре, упола цивилизован човјек који се лако изражава на италијанском), пробуди се у њему крв старих црногорских хајдука и он ми најзад рече: »кад нам се пружи прилика да се ослободимо Осман-паше у Скадру, ми нисмо у могућности да дамо сто талирачовјеку, који треба да га убије. У споразуму смо с Албанцима да се дигнемо на устанак, ако дође до рата. Потребно је да држимо шпијуне код Турака, као што их они имају код нас, али ми немамо новаца да их плаћамо«.⁵⁾

Хтио сам да се вратим на оно озбиљно и занимљиво повјећење о споразуму са Албанцима, али мој сабесједник није о томе више ништа додао, увиђајући своју индискрецију.

»Веома добро схватамо, говорио ми је другом приликом, да ви имате своје разлоге што још подржавате Турску, али што се нас тиче, ми морамо да живимо. Нарочито ове године, ако жетва подбаци, не знам шта ће радити Црногорци. Рат би им дошао као поручен. Путем рата има изгледа да се проширимо, да нешто добијемо али и да изгубимо јер би нас Русија можда оставила. Кад би она заузела Цариград, ми бисмо

⁵⁾ У вези са турским шпијунима, париски лист „Moniteur“ од 5 децембра 1853 објављује вијест коју је добио из Беча 23 новембра исте године да је у Црној Гори ухваћен један турски шпијун. „Он је имао, пише лист, веза са више становника на Цетињу. Црногорци су га стријељали, иако се скадарски паша био заложо за њега. Сад више у Црну Гору не може ући ниједан Турчин ни обратно“.

јој послужили против Аустрије и у том случају били бисмо за њу оно што Турци називају *дервен аге* (граничари)».

Ето, Господине Министре, како сам свуда сусретао иста осјећања, исту потребу да се нешто уради, исте тешкоће у погледу живота.

Али, наставио сам разговор са књазом, кад би вам неке друге велике силе пружиле оно што желите, бисте ли били са њима? — »Можда, кад би нам пружиле новчану помоћ док се обећање не оствари«. — У том случају бисте ли се борили и против Руса? — »Не знам... ови људи... су... варвари, они знају само за Русе, за њих је вјерска истовјетност све«. — Кад бисте им објаснили да је њихова слобода у вези са територијалним проширењем. — »Да, можда«. — Напоменусте новчану помоћ. Колико би требало Црној Гори за уређење администрације, за почетни развој радиности, најзад за отклањање сиромаштва земље? — »100.000 талира (отприлике 500.000 франака)«. — У случају рата колико би требало сваком вашем човјеку за одлазак ван Црне Горе? — »80 талира (400 франака), а можда и мање, то зависи од сукоба са Турцима«. — Увијек сам наилазио на ову фиксну идеју, на ту црногорску мономанију: **б о р и т и с е п р о т и в Т у р а к а**.

Хтио сам тачно да дознам које крајеве Црногорци сматрају као неопходно потребне за њихов опстанак. Ево шта сам дознао: да бих био јаснији, Господине Министре, прилажем уз овај извјештај један цртеж, који не претендује да буде карта Црне Горе.⁶⁾

На њему сам црвеном линијом обиљежио садашњу границу Црне Горе. Ова граница иде, од југа према истоку, ријеком Морачом и ствара мало више угао чије је тјеме баш варош Подгорица. Подгорица је утврђено мјесто, које је увијек одољевало нападама Црногораца. Простор између садашње границе и ријеке Цијевне, назива се Зета-Зета је била под влашћу старих црногорских кнезова коју су били изгубили истовремено кад и Херцеговину послѣ битке на Косову, гдје је султан Мурат срушио српско царство. Тада су се они склонили у планине. Сад Црногорци траже Зету са Плавом и сва племена која су с њима везала своју судбину, а налазе се између ријеке Лима и садашње границе. Црногорци најзад желе да добију онај дио Херцеговине који се налази јужно од линије Лим-Дубровник. Он је потпуно насељен Словенима а често је изложен црногорским четовањима путем којих су Турци скоро одагнати. Њихове претензије не иду до границе Србије, јер између Србије и ријеке Лима живе турски хајдуци и нико и не помишља да их одагна из њихових неприступачних позиција.

⁶⁾ Цртеж се и даље налази у Архиву уз извјештај.

Ово што сам вам изложио, Господине Министре, било би непотпуно кад не бих изнио и најкарактеристичније податке из црногорске историје.

Године 1711 Црногорци су устали против Порте на позив Петра Великог. Мир на Пруту, који је спасио цара и његову војску, изложио је Црногорце, без гаранција и помоћи, освети султана Ахмета, који је опустошио читаву Црну Гору.

Године 1767 Венеција их је денунцирала Порти као руске приврженике.

Године 1777 владика Петар I посвећен је у Петрограду. Кад смо добили по Кампоформиском миру млетачке посједе на Јадранском Мору, Котор се позвао на уговор од 1410 године којим је, приступајући Венецији, било утврђено да ће се он поново вратити својој слободи ако Млетачка Република не буде у стању да га штити. На основу тога и да не би припао нама, Котор је позвао у помоћ Владику и истовремено обратио се руском адмиралу на Крфу. Црногорци из својих планина и Руси са својом флотом повели су заједничку акцију, али без успјеха.

Године 1813 Црногорци су обновили непријатељства са нама. Заузели су Будву а нешто доцније и Котор, који се предао Енглезима, а ови га уступили Владици.

Године 1814 наредио је руски цар Александар да Владика напусти Котор, који је био уступљен аустриском двору. Послије узалудног отпора Црногорци су се морали повући и та их успомена као тешка рана још и данас боли.

Дакле видите, Господине Министре, како прошлост живо обасјава садашње диспозиције Црне Горе и њен будући став, ако дође до рата између Русије и Порте. Што више продужавам свој пут тим су неугодније чињенице које сусрећем.

Католичка племена која насељавају планине Скадарског Пашалука могла би послужити да задрже Црногорце. Она су склона Порти, јер увијек с њима поступа добро. Нажалост ми смо за њих непознати. Ако буде требало код њих послати агенте, они би нашли тумаче код скадарских католика. Шиптарски или албански је једини језик којим говоре ова племена. Било би опортуно да се утиче на старешину Миридита, који је у Шумли код Омер-паше са 1.500 људи.⁷⁾ Нећу занемарити да и ја лично ступим у везу са њим. Да је ферман, у вези са скадарском црквом, био послан на вријеме наша веза била би лакша са Миридитима, Климентима, Хотима и другим католичким племенима која насељавају такозване мале планине.⁸⁾

⁷⁾ То су албански добровољци, који ће учествовати у Кримском рату уз турску војску, на чије је окупљање радила енглеска и француска пропаганда у Скадру.

⁸⁾ Француски агенти су користили католичко свештенство за ширење своје пропаганде.

Изволите примити, Господине Министре, увјерење о мом дубоком поштовању.

П. Буре.

ПС. Истог дана када сам отишао са Цетиња, очекивао се долазак гувернера Далмације генерал-лајтнанта Мамуле, који ће са пратњом од петнаест официра проучити црногорске границе».

Из Трста Буре је дошао у Београд, одакле шаље извјештај 24 августа. У њему говори о приликама у Београду, констатује да Србија има хомогено и национално свјесно становништво. Излаже нека занимљива запажања о сељаку, о економским условима и мисли да ће Русија покушати да обори кнеза Александра, ако дође до рата између ње и Турске. Истога дана од је послао још једно писмо из Београда у коме износи неке вијести у вези са Црном Гором. Осврће се на вијест о отварању француског консулата у Скадру, детаљно говори о Миридитима и предлаже да скадарски конзул буде акредитован и за Битољ, пошто то изискују потребе. Препоручује да конзул успостави везе са Црном Гором. »Биће увијек интерес, каже Буре дословно, да се изближе прате везе Цетиња са Петроградом и Бечом, јер је, изгледа, Русија препустила Црну Гору Аустрији у потајном увјерењу да она неће моћи ништа урадити и да ће сви њени напори још боље утврдити убјеђење да је потребно бити православне вјере и владати Црногорцима«. Затим износи како је чуо у Трсту да се Аустрија залаже да књаз Данило добије неке крајеве од Турске на које би плаћао порез. »Тим би се проширила једна мала држава која ће увијек бити авангарда Русије. Боље је, дакле, не мијењати ништа«, — закључио је Буре. У извјештају од 26 августа опет описује прилике у Србији и најављује одлазак у Бугарску. Прије тога обавио је опроштајну посјету кнезу Александру, коју доста опширно описује из Рушчука 6 септембра. Затим се настављају извештаји из Трнова од 15 и 22 септембра, из Видина од 8 октобра и 3 новембра из Париза, гдје је био при повратку.

Занимљива су нека његова запажања о положају бугарских сељака. На једном мјесту каже да хришћане у Бугарској експлоатишу њихови свештеници и да од њих нијесу ничим заштићени као ни од меџиса и кадија. У том смислу наставља да је једна од највећих срамота турске царевине у експлоатацији слабих од стране јаких и додаје да само зла воља и необавијештеност могу одрицати да у том погледу нијесу у истом положају муслимани и хришћани. Буре не би био ни добар туркофил ни добар претставник постојећег француског режима кад не би узео у заштиту турску владу. Стога он њу издваја из ове опште корупције која влада у Турској. За њега ствар је правичности па признати »да данас, 1853 године, оно што је најчасније у Турској јесте турска влада, да се најмање замјерке могу учинити

функционерима који директно претстављају Порту, тј. гувернерима провинција и интендантима или дефтедарима и, најзад, да су малверзација и корупција углавном сконцентрисане у рукама свештенства обије религије, које дијеле црквену власт у Царству. Турско свештенство има ослоњаца код меџлиса; грчко налази своје заинтересоване и услужне саучеснике код утицајних хришћана помоћу којих пљачкају народне масе», закључује Буре.

Идуће, 1854 године, прилике у Грчкој су се погоршале. Становништво у Епиру и Тесалији побунило се против Турске. Грчка влада помагала је побуну. Побуњеници и грчка влада успоставили су везу са књазом Данилом, о чему смо ми већ детаљније говорили.⁹⁾ Француска и Енглеска појачале су свој и дипломатски и војни притисак у Грчкој, а Аустрију ангажовале да војском интервенише у Црној Гори, ако буде потребно. Француска влада даје детаљне инструкције 6 маја 1854 године свом претставнику у Атини о ставу који треба да узме према грчким унутрашњим приликама и краљу Отону. Проспер Буре, који се поново налази у Грчкој, обавјештава тих дана из Атине свог министра да ће ићи у Тесалију да види шта се дешава и да ће савјетовати турској војсци, која није имала неки нарочити успјех према побуњенима, што да предузима до доласка нових појачања. »Ако би се Турци налазили, као што се бојим, наставља дословно Буре, у тешкој опасности, онда не бих се устручавао да лично пођем у Цариград и тамо дадем знак за узбуну. Јер, не треба се варати у овоме: Сјеверну Тесалију насељавају Грци измијешани са Словенима, који поступно превазилазе грчко становништво идући према Битољу, и ако би грчки побуњенички примјер заразно дјеловао, нас би скоро скрхао безброј тешкоћа са којим би се морали сучељавати. Сад већ одмах преклињем Вашу Екселенцију да скренете пажњу Императора о потреби да прве војне снаге које буду упућене на Галипоље, прво буду искрцане у Тесалији и употребљене против побуњеника. Ја већ дуже времена познајем Грке: они су као непријатељи доста неурачунљиви и у почетку без енергије, али стијечу вриједност кроз борбу а нарочито преко успјеха који им уздижу понос. Њих је у почетку борбе лако разбити, али се доцније покају они који их занемаре или поштеде«.

Буре је даље обавјештавао о ратној ситуацији у Тесалији из Ларисе 30 маја и 8 јуна. У овом посљедњем он даје податке о економској снази Тесалије за исхрану француске војске, која би овдје евентуално дошла. Набраја шта се све може купити и за коју цијену. Истиче да је све јефтиније за 40% него у Француској и да је 1847 године одавде извезено око 400 хиљада хектолитара жита за Лондон, Ђенову, Марсељ и Малту.

⁹⁾ Види наш чланак *Rapports entre la Grèce et le Monténégro dans le passé*, објављен у атинском часопису *L'Hellénisme Contemporain*, № 4—5, juillet — octobre 1954, страна 318—328.

Значајан је извјештај из Ларисе од 11 јуна. У њему Буре износи детаљан преглед устаничког покрета у Тесалији и Епирју. Каже да се покрет осјетио још од доласка кнеза Меншикова у Цариград.¹⁰⁾ У јануару 1854 се појачао. Побуна је почела у селу Радовици. Старешине побуњеника су стари и млади Гривас, Караискакис, Зервас, Цавелас и Боцарис. Највише тешкоће задавао је Хаџи Петро.

Буре нигдје не помиње везе које су постојале између књаза Данила и грчких устаничких и владиних кругова. Код Екара такође о томе не постоји никакав помен. Једино је о томе имала Аустрија неко, али недовољно јасно обавјештење.

С Буреом у вези стајали су француски дипломатски агенти и слали му потребна обавјештења о приликама на својим подручјима. Екар му је у писму из Скадра од 26 јуна описао стање у Албанији и обавијестио га да мидидитски капетан Биб ради на прикупљању добровољаца за Кримски рат.¹¹⁾ Даље га извјештава о сукобу који се десио код Спужа 15 и 16 јуна између Турака и Црногораца и о неком црногорском скупу на Цетињу, на коме је ријешено да се сачека са уласком у рат. Затим говори о нерасположењу Црногораца према Аустрији због њених пријетњи и закључује да су из тих разлога Црногорци уклонили из Сената слику аустриског цара. Могуће је да је ове вијести Екар преувеличао. Ова посљедња личи нам на једну другу према којој је књаз Данило рекао у присуству једног аустриског официра: »Ако ми Мамула запријети још једном, вратићу му сва његова писма и објавићу рат Аустрији па и Француској, ако буде потребно. То неће бити први пут да их Црногорци туку.«¹²⁾ Екар је ово писао у данима кад није био наклоњен Црногорцима и сасвим је могуће да су ове вијести плод његове тежње да се Црногорци прикажу као бунтовници.

Писмо од 4 јула посвећено је потпуно Црној Гори. У њему Екар каже да се код књаза Данила осјетио преокрет у односу на Турску послјије једног пута који је обавио у Задар његов брат Мирко. Аустриски вицеонсул у Скадру, наводи даље Екар, званично му је рекао да је књаз дао изјаву аустриској влади којом се ангажује не само да остане неутралан у овом (Кримском) рату него да ће обуставити свако ратовање у турским крајевима и да се на основу те изјаве Аустрија одрекла окупације Албаније. За своју неутралност Данило тражи: 1) да се Црногорци не узнемиравају и не вријеђају на границама, нарочито према Спужу и Подгорици; 2) да им Турци гарантују право на њихове посjede; 3) да им Турци не спречавају пловидбу поред обала Скадар-

¹⁰⁾ Кнез Меншиков, посебни руски изасланик, дошао је у Цариград почетком марта 1853 године.

¹¹⁾ Акција на прикупљању албанских добровољаца за Кримски рат претставља посебну пажњу.

¹²⁾ Archives du Ministère des Affaires étrangères à Paris: Turquie 1854, — Екарев извјештај од 30 августа 1854.

ског Језера од Зете и Мораче до Вирпазара и Црмнице. Осман-паша скадарски гувернер изјавио је на ово да су Црногорци сва ова права имали. Екар мисли да је Данило искрен у свом поступку и да га је Русија на то савјетовала из страха од Аустрије, јер је код Данила био један руски изасланик кад је ова изјава дата.¹³⁾

Екар је био у кореспонденцији са Адолфом Даврилом, познатим француским славистом. У писму од 4 јула 1854 обавјештава га о ономе што је писао Буре-у и напомиње да жели да посјети Цетиње.¹⁴⁾ Очекујући одобрење од Министарства за ту посјету Екар каже да пише историју Црне Горе.¹⁵⁾ Напомиње да је у трагу за једним рукописом који ће му расвијетлити много ствари у Албанији. Тим радом и другим обавјештењима урадиће нешто добро за Буре-а.

Сљедеће писмо од 11 јула има 8 страница и посвећено је ширењу српске пропаганде у Албанији. У почетку Екар говори о односима између хришћана и Турака. О српској пропаганди и о плану Србије за ослобођење Екар доставља превод једног писма које му је упутио неки албански хришћанин. С обзиром на значај, ми ћемо то писмо навести у цјелини.

»Када су 1848 и 1849 године, каже се у писму, сви народи и све државе биле уздрмане, тежња за независност која је прожигала сву Европу, осјетила се такође и у овом дијелу Турске. Србија, која је једино слободна, поставила је себи задатак да уједини разне народе европске Турске, било у једну снажну федерацију, било образујући уставну владу. У том циљу она је одаслала емисаре у разне крајеве да у њима пронађу лица која би била у стању да раде по плану који би био продискутован у Београду. Албанија је послала свог изасланика. Он је тамо имао састанак са кнезом и Илијом Гарашанином. Они су га питали о приликама у земљи, о броју наоружаних људи које би могла Албанија дати и о њиховој храбрости. Затим су му ставили у дужност да припреми духове за устанак. Када је овај изасланик указао на сиромаштво Албаније и на слаб изглед на успјех једне посебне побуне у овој земљи, они су му одговорили да би Србија дала знак за побуну и да се ниједан народ не би смио покренути прије него што би се она сама дигла на оружје и прешла своје границе, а да би Албанија сачувана бар своју неутралност, уколико не би била у стању да се дигне на оружје. Нешто доцније одржан је састанак разних лица из свих крајева.

Када се овај изасланик вратио у свој крај, пошао је у Миридите. Тамо је одржао многа савјетовања са виђенијим глава-

¹³⁾ Мисли на Ковалевског.

¹⁴⁾ О његовој првој посјети Цетињу, упореди наш чланак у „Историским записима“ за 1956, страна 191—206.

¹⁵⁾ То је вјероватно његов Мемоар о Црној Гори објављен у Bulletin de la Société de géographie, t. IX, Paris 1865.

рима. Сви су му они изјавили да су спремни да испуне задатак који им је предложио и обећали су му потпору народа само ако се он обавезе да их обезбиди оружјем и муницијом. Према усвојеном плану, требало је изненадити Скадар. То би олакшало албанским устаницима да се споје са оружаним снагама Србије. Одатле, овај је изасланик пошао у племена која живе у Пулате и у брдима око Скадра. Његов је план свуда с тим већим одушевљењем дочкивао уколико је он обећавао сигурну помоћ Француске, евентуалну помоћ енглеске а изнад свега изгнање Турака и вјерску слободу. Према томе сва је Албанија била спремна и нестрпљиво је очекивала знак када је пад Гарашанинова министарства прекинуо читав овај савез. Интервенција Аустрије у црногорском питању и данашње тако критичне околности онемогућавају поновно стварање савеса, али, вјерујте ми, везе овог савеза су само попустиле а кијесу прекинуте и при првој погодној околности оне ће се поново с много већим одушевљењем учврстити.

У овој лиги не би требало, међутим, видјети утицај руског панславизма. Напротив, Русија наилази и на опозицију и чак није прихваћена ни њена помоћ. Наша борба, уколико се водила досад и уколико се буде повела једног дана има за циљ само извојевање наше слободе. Да је султан са нама поступао као са својим поданицима, а не као са рајом, нашао би нас спремне на све, али данас шта имамо да изгубимо? Уз моје личне примједбе у овом плану ви ћете лако схватити значај овог плана и последице за будућност.

Екар завршава да му је ово писмо послао један албански свештеник који потпуно познаје земљу и игра велику улогу међу Грцима. Он изражава потпуно расположење хришћана ових крајева, који не желе везу са Русима ни са Црногорцима.

Буре је одговорио Екару из Варне 23 јула 1854. Одобрава што је препоручио Осман-паши, скадарском везиру, да буде умјерен, јер је Турској прије свега данас потребан мир и отсуство свега онога што би личило на побуну.

У писму из Скадра од 6 августа Екар је поднио извјештај од 3 страна. У њему говори о аустријском утицају у Албанији и о побуни у Црној Гори против књаза Данила, која се десила у Бјелопавлићима у јулу мјесецу 1854 године. Узроке ове побуне Екар налази у незадовољству које је владало против Данила још од његова ступања на власт. »Ви знате, каже Екар, да се приликом промјене управе у Црној Гори, тј. приликом ступања на власт књаза Данила, као свјетовног књаза, створила против њега велика партија коју је сачињавало свештенство и многи пријатељи Пера Томова, кога је био бивши владика одредио у тестаменту за господара док Данило не буде посвећен за владика«. Затим Екар описује завјеру Пера Томова и његово бјекство из Црне Горе; онда, скупштину у Бјелопавлићима и увреду коју је Данило нанео Бјелопавлићима гонећи њихове жене да играју у колу. То је изазвало опште незадовољство, које су искористили

бивши сердар Рамо Бошковић и поп Ђоко да дигну побуну. Побуњеници су опљачкали оружје у Острогу и 15 јула књаз Данило је пошао на њих са 3.000 војника и 11 топова. Побуњеници би се несумњиво бранили да књаз Данило није протурио вијест да поп Ђока хоће да се преда Турцима. На то је Рамо Бошковић изјавио да он не жели пријатељство с Турцима, иако је режим књаз Данила тежак свакоме Црногорцу. Послије тога побјегли су у Служ поп Ђоко, Крсто и Блажо Мартинић, а 16 јула предао се књазу Рамо Бошковић. Затим су куће одбјеглих спаљене, а син попа Ђока стријељан. На крају, Екар описује граничне сукобе и даљи рад попа Ђока.

Писмо, које је Екар послао Буре-у из Скадра, 28 августа, а у коме се описују прилике у Скадру и неки гранични сукоби између Турака и Црногораца, посљедње је у овом тому Буре-ове кореспонденције, а односи се на неке друге догађаје и прилике у Црној Гори.

Д-р Андрија Лаиновић